

Claudia-Florentina Dobre

MARTORE FĂRĂ VOIE
**Fostele deținute politic și memoria
comunismului în România**

Traducere din franceză de
Claudia-Florentina Dobre

Cuprins

Prefață. Cele care nu se înclină sub povara mărturisirii.....	13
Cuvânt înainte	17
Introducere.....	21
1. Istoriografia comunismului și a represiunii.....	26
2. Motivația cercetării.....	37
3. Problematika cercetării.....	41
4. Structura lucrării.....	45
Capitolul I. Cercetarea de teren: problematică și (re)surse	49
1.1. Descrierea metodei și conceptelor.....	51
1.2. Metoda biografică pusă în practică.....	56
1.3. Mărturisitoarele.....	73
1.3.1. Micaela	74
1.3.2. Zina	77
1.3.3. Silvia.....	78
1.3.4. Ioana	80
1.3.5. Lola	82
1.3.6. Constanța.....	83
1.3.7. Ileana.....	84
1.4. Surse scrise.....	85
1.4.1. Presa.....	86
1.4.2. Memoriile de închisoare	88
1.5. Modelul analitic	91
1.5.1. Analiza tematică și comparativă.....	92
1.5.2. Analiza structurală și funcțiile limbajului....	93
Concluzii.....	94

Capitolul 2. Poziția martorului: Societatea post-comunistă și foștii deținuți politici	95
2.1. De-comunizarea, procesul eșuat al comunismului și legile reparatorii.....	98
2.2. Vectorii de memorie ai represiunii.....	106
2.2.1. Asociația Foștilor Deținuți Politici din România (AFDPR).....	106
2.2.2. Fundația Academia Civică.....	109
2.2.3. Memorialul Durerii	112
2.3. Negaționismul neo-comunist	115
2.4. Condamnarea comunismului	118
2.5. Lustratia	121
2.6. Anomie, deficit civic, distrugerea comunităților de memorie	125
Concluzii.....	129
Capitolul 3. Victime și eroi: Cadrele naționale și sociale ale memoriei	131
3.1. Miturile naționale	132
3.1.1. Fatalismul mioritic și mitul victimizării.....	133
3.1.2. Mitul „Vârstei de Aur”	136
3.2. Modele de eroi.....	142
3.2.1. Țăranul-român absolut.....	145
3.2.2. Salvatorul	146
3.3. Problematika iertării.....	147
3.3.1. Etica ortodoxă.....	148
3.3.2. Rememorarea sub semnul iertării.....	151
Concluzii.....	152
Capitolul 4. Povești de viață la feminin: teme și conținut.....	155
4.1. Nostalgia „vârstei de aur”	156
4.1.1. Copilăria nepăsătoare.....	156
4.1.2. Adolescența rebelă.....	161
4.2. Timpul pierdut	166
4.2.1. Arestarea intempestivă.....	166
4.2.2. Ancheta la Securitate.....	168
4.2.3. Procesul trucat	173

4.2.4. Închisoarea sau „moartă printre cei vii”	175
4.2.4.1. Jilava, „Bastilia românească”	175
4.2.4.2. Mislea, închisoarea-mănăstire.....	179
4.3. Tehnici de supraviețuire în închisoare	186
4.4. Reîntoarcerea în „marea închisoare”.....	189
4.5. Revenirea speranței – căderea comunismului ..	194
4.6. Timpul regăsit.....	197
Concluzii.....	198
Capitolul 5. Tărâmul etic al mărturiilor: o perspectivă feminină.....	201
5.1. A depune mărturie: roluri și contexte.....	204
5.2. Memorialistica represiunii ca model discursiv ..	205
5.3. Altfel de mărturii: scopuri și funcții	211
5.3.1. Denunțarea comunismului	212
5.3.2. Transmiterea valorilor familiei și a grupului de apartenență	214
5.3.3. Datoria de memorie.....	217
5.3.3.1. Transmiterea memoriei celor care nu mai sunt.....	217
5.3.3.2. Datoria patriotică	219
5.3.4. Funcția catartică.....	221
5.4. Limitele actului de a depune mărturie	223
5.4.1. Imposibilitatea de a comunica incomunicabilul	223
5.4.2. Frica și umilința.....	224
5.4.3. Practicile comuniste și <i>habitus</i> -ul	225
5.5. Povești de viață la masculin și feminin.....	226
5.6. Memorie colectivă, discurs individual	228
Concluzii.....	231
Capitolul 6. Avatarurile identității	233
6.1. Femei moderne	234
6.2. „Banditele-dușmani ai poporului”	238
6.3. Luptătoare anticomuniste	243
6.4. Nici victime, nici eroine.....	246
Concluzii.....	249

Concluziile cercetării.....	251
Postfață. După 14 ani: comentarii și opinii	257
Bibliografie	273
Anexe.....	295
Chestionar	297
Povestea vieții: Silvia Iașinski.....	298

*„Viața mea a fost o lungă și loială așteptare.
Așteptarea ca Europa să-și vină în fire,
așteptarea ca România să se reîntoarcă la ea însăși.”*
Regele Mihai¹

¹ Fragment din discursul Regelui Mihai în cadrul ceremoniei de la Palatul Cotroceni care celebra condamnarea regimului comunist din România de către președintele Traian Băsescu pe 18 decembrie 2006. http://www.politicaromaneasca.ro/regele_mihai_discurs_istoric_in_parlament-6528 (accesat pe 14 octombrie 2020).

Capitolul I

Cercetarea de teren: problematică și (re)surse

Dorința de a realiza o cercetare privitoare la memoria represiunii comuniste din perspectiva fostelor deținute politic din România aducea cu sine mai multe provocări. În primul rând, cea legată de metodologia folosită pentru a atinge obiectivele urmărite, și anume identificarea unui discurs propriu femeilor persecutate, a temelor discursului lor memorial și a principalelor componente ale identității de martore ale istoriei. În al doilea rând, recrutarea martorilor în scopul creării unui grup omogen, al unei comunități de memorie inspirante pentru cercetare. Nu în ultimul rând, elaborarea unui cadru teoretic și conceptual pertinent pentru analiză care să ofere o perspectivă nouă asupra problematicii dar care să satisfacă și doleanțele celor intervievați în ceea ce privește mesajul pe care doreau să-l transmită mai departe.

Influențată de perspectiva sociologică promovată de Pierre Bourdieu, am purces la construcția unui „obiect de cercetare”⁹⁷ prin decuparea unui microcosmos social, în acest caz lumea fostelor deținute politic, elaborarea unei ipoteze de lucru privitoare la rolul jucat atât de contextul politic și social post-decembrist cât și de *habitus*-ul de femeie modernă asupra identității acestora și apoi construirea „terenului de cercetare”. Întrebarea generală cu care am pornit la drum a fost formulată astfel: Ce înseamnă să fii fostă deținută politic, atât din perspectiva

⁹⁷ Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon, Jean-Claude Passeron, *Le métier de sociologue*, Paris, Éditions de l'EHESS, 1968 (2006).

epocii care a instituit o astfel de identitate socială cât și din ceea ce a prezentului cercetării?

Pentru a afla răspunsul la această întrebare, am decis să le întreb chiar pe martore, cercetarea fiindu-mi înlesnită de faptul că o cunoșteam deja pe Micaela Ghițescu, pe atunci redactor șef al revistei *Memoria*, care a devenit principala mea informatoare sau colaboratoare cum am numit-o în teza de doctorat, recunoscându-i atât ei cât și celorlalte femei poziția specială pe care au avut-o în cadrul cercetării.

Experiența represiunii ca obiect de analiză este însă un subiect delicat. M-am întrebat cum aș putea oare să le determin pe aceste doamne să îmi povestească prin ce au trecut fără să le tulbur cu întrebările mele, cu preocupările mele intelectuale și dorința de a-mi lămuri anumite lucruri? Pe de altă parte, demersul meu era unul științific care își propunea să înțeleagă resorturile acestui microcosmos social, interacțiunile umane și construirea sinelui într-o spațiu și timp concentraționar. Discursul ținut despre această lume aparte mă interesa în egală măsură și mai ales mecanismele prin care fusese elaborat acest discurs.

Am considerat atunci, influențată și de faptul că începusem un master în științe sociale la Universitatea din București, că cea mai potrivită abordare a acestui subiect era prin metoda biografică sau, așa cum este ea cunoscută în mediile francofone, metoda „*récits de vie*” (povești de viață). Elaborată încă din 1976 de Daniel Bertaux⁹⁸ și practică cu succes mai ales de sociologi, dar nu numai, aceasta pornește de la diverse studii de caz și are drept scop să urmărească individul în acțiune din perspectiva

⁹⁸ Daniel Bertaux, *Histoires de vie – ou récits de pratiques? Méthodologie de l’approche biographique en sociologie*, rapport au CORDES, martie 1976.

duratei lungi⁹⁹. Reconstituirea vieții indivizilor aparținând unei categorii sociale sau aflați într-o anume „situație socială” se face prin intermediul acestui tip de interviu numit povestea vieții, a discursului pe care individul îl ține despre propriul destin. Așadar, aceste povești de viață nu sunt doar simple rememorări ale experiențelor personale, ci o rearanjare a lor cu scopul de a da sens existenței trăite și povestite.

1.1. Descrierea metodei și conceptelor

Daniel Bertaux definea „*les récits de vie*” (povești de viață) ca fiind produsul unui tip specific de interviu, interviul narativ, în cadrul căruia persoana interviuată își povestește experiența trăită¹⁰⁰ într-o relație de dialog, de interacțiune între informator și cercetător. Această metodă, în concepția lui Bertaux, presupune că există nu unul, ci doi autori ai povestirii: naratorul și cercetătorul, „care îl ascultă, îl acompaniază în poveste, îl încurajează și susține”¹⁰¹. Astfel, povestea vieții nu este doar o sursă de informații, ci reprezintă o reconstituire a experienței trăite prin intermediul discursului, fiind un act de comunicare¹⁰², un tip de interacțiune socială care participă la construirea unui „obiect” de cercetare.

Problema autenticității celor povestite, o critică adusă acestei metode de cercetare, se rezolvă tocmai prin construirea profesionistă a obiectului de cercetare în jurul unui microcosmos social astfel încât poveștile de viață să se reflecte unele în altele, să se completeze reciproc, dar mai ales să adauge noi straturi înțelegerii subiectului

⁹⁹ Bertaux, *Les récits*, p. 8.

¹⁰⁰ Bertaux, *Les récits*, p. 11.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 39.

¹⁰² Philippe Lejeune, *Je est un autre. L’autobiographie de la littérature aux médias*, Paris, Seuil, 1980 (în continuare Lejeune, *Je est un autre*), p. 278.

analizat de cercetător. „Căci dacă fiecare poveste este în sine de neverificat, ceea ce fiecare spune despre subiectul cercetării din perspectiva propriei sale experiențe poate fi raportat la ceea ce au povestit ceilalți despre acesta”¹⁰³.

Rolul poveștilor de viață în cercetare poate fi multiplu: *exploratoriu*, în care se deschide un nou teren de cercetare, *analitic*, prin care se extrag indiciile care duc la construirea modelului de interpretare a subiectului studiat, prin care se formulează ipoteze și se propune o explicație, și *expresiv*, prin care una sau mai multe povești de viață sunt publicate integral cu rol de exemplificare¹⁰⁴, dar și de atragere a cititorului¹⁰⁵.

Eșantionarea nu este esențială în acest demers, nefiind nevoie de un număr mare de interviuri narative pentru a se obține o validare a ipotezelor de lucru sau a informațiilor căutate. Eșantionul se constituie progresiv în funcție de nevoile cercetării¹⁰⁶, „punctul de saturație”¹⁰⁷ fiind atins atunci când sunt adunate suficiente „probe” pentru ca interpretarea să devină validă. Altfel spus, atunci când analiza poveștilor de viață culese poate fi aplicată întregii categorii sociale care a constituit obiectul cercetării.

Tehnica folosită în crearea eșantionului este, de cele mai multe ori, cea cunoscută drept „snowball sampling”¹⁰⁸, „bulgăre de zăpadă”, prin care un informator principal îl recomandă pe cercetător altor colegi, prieteni, rude etc. Efectul „bulgăre de zăpadă” adaugă noi și noi straturi cercetării prin multiplicarea poveștilor de viață culese. Dar, ca și în cazul bulgărelui, care adună

¹⁰³ Bertaux, *Les récits*, p. 18.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 15.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 56.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 30-31.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 54.

¹⁰⁸ Aspasia Camargo, „Os usos da história oral e da história de vida: trabalhando com elites políticas”, în *Revista de Ciências Sociais*, Rio de Janeiro, vol. 27, nr. 1, 1984. pp. 5-28.

zăpada din același loc, și culegerea poveștilor de viață prin această metodă cantonează cercetătorul în același cerc social. De aceea, este util ca acesta să lărgescă cercul pentru validarea ipotezelor de lucru.

Orice poveste a vieții presupune o rememorare a experiențelor trăite din perspectiva prezentului, o organizare a acestora într-un discurs retrospectiv, diacronic, și, în cele mai multe cazuri, coerent. Un discurs care dă sens vieții povestite, influențat de perspectiva cercetătorului, dar și a obiectivelor celui care mărturisește. Viața povestită nu este echivalentul vieții trăite, ci este o reconstrucție cu tâlc.

Această reconstrucție se face apelând la memoria personală, dar și la *memoria colectivă* a grupului de apartenență, fiind influențată deseori și de ceea ce Jan Assmann numea *memoria culturală*¹⁰⁹. Memoria joacă astfel un rol cheie în povestea vieții martorilor, dar și în interpretarea acesteia de către cercetător.

Memoria este în primul rând o funcție biologică a creierului uman ce presupune o serie de procese precum cele de codare și restituție. Ansamblul proceselor care transformă o informație senzorială (vizuală, auditivă etc.) într-o reprezentare mnezică mai mult sau mai puțin permanentă se numește codare. Codarea este controlată automat, fără ca noi să realizăm acest lucru, și este

¹⁰⁹ Jan Assmann afirma că „memoria culturală” este o formă a memoriei colective împărtășită de o comunitate largă de oameni care are rolul de a le asigura acestora o identitate culturală / națională / colectivă. Memoria culturală se menține de-a lungul generațiilor prin practici culturale și instituții precum lucrări istorice, literare, artistice, prin ritualuri, simboluri, monumente, memoriale etc. Memoria culturală transformă anumite evenimente și figuri din trecut în subiecte ale rememorării publice ducând treptat la o mitologizare a acestora. Miturile devin astfel o narațiune despre trecut menită să explice evenimente ce au avut loc sau să dea forță și sens prezentului. Jan Assmann, *La mémoire culturelle. Écriture, souvenir et imaginaire politique dans les civilisations antiques*, Paris, Aubier, 2010, p. 47.

influențată de obiceiurile, de motivațiile, de proiectele de viață și de comportamentul social. Odată codificată, informația mnezică este păstrată în memoria permanentă, deci disponibilă rememorării¹¹⁰. Recuperarea acestei informații/reprezentări mnezice se face doar în prezența unor întrebări, a unor indicii, dar și a unor stimuli vizuali, auditivi și olfactivi (de tipul madlenei lui Proust). Prin urmare, rememorarea nu este niciodată identică cu informația mnezică codată, ci este o reconstrucție influențată de numeroși factori.

Rememorarea nu se opune uitării. Ea presupune o selecție, unele informații fiind uitate, altele păstrate. Paul Ricoeur consideră de altfel că uitarea nu este inamicul rememorării, căci, a-și aminti totul, ar fi monstruos¹¹¹. Julia Kristeva afirma, la rândul său, că uitarea protejează psihicul uman care uită astfel traumele ce ar risca să-l distrugă¹¹². Uitarea-rememorarea fac un tandem util atât individului cât și colectivităților în condițiile în care memoria individuală este strâns legată de cea colectivă așa cum scria Maurice Halbwachs¹¹³.

Pierre Nora definea „memoria colectivă” ca: „amintirile, conștiente sau nu, ale unei experiențe trăite sau mitificate de către o colectivitate, care fac parte integrantă din identitatea acelei comunități. Amintiri ale unor evenimente trăite direct sau transmise prin intermediul

¹¹⁰ Guy Tiberghien, „Croire à la mémoire...Comprendre la mémoire?”, în *Croire à la mémoire? Approches critiques de la mémoire orale*, Rencontres internationales Saint-Pierre Hôtel «La Lanterna», 16-18 octombrie 1986, (în continuare G. Tiberghien, „Croire à la mémoire”), p. 42.

¹¹¹ Paul Ricoeur, *La mémoire*, p. 537.

¹¹² Julia Kristeva, „Mémoire et santé mentale”, în Françoise Barret-Ducrocq (ed.), *Pourquoi se souvenir? Forum international Mémoire et Histoire*, UNESCO, 25 martie 1998, Sorbonne, Paris, Grasset, 1998, pp. 125-128.

¹¹³ Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, ediție critică de Gérard Namer, Paris, Albin Michel, 1997 (în continuare Halbwachs, *La mémoire collective*), pp. 51-69.

tradițiilor, pe cale orală sau scrisă. Memoria colectivă este o memorie activă, întreținută de instituții, rituri, istoriografie, literatură etc¹¹⁴.

Memoria colectivă precum și cea individuală sunt influențate de ceea ce Maurice Halbwachs numea *cadrele sociale ale memoriei* (les cadres sociaux de la mémoire). Cadrele sociale sunt în primul rând niște cadre mentale specifice diferitelor grupuri sociale care constituie societatea la un moment dat. Fiecărui grup îi corespunde un limbaj, un spațiu și un timp istoric care definesc aceste cadre¹¹⁵. În opinia lui Halbwachs, cadrele sociale ale memoriei sunt niște structuri care crează și transmit amintiri indivizilor din grupul respectiv și care la rândul lor participă la procesul de schimbare al acestor cadre. „În fiecare moment, cadrele sociale conferă amintirilor noastre sensul corespunzător perspectivei asupra lumii a grupului de apartenență”¹¹⁶. De altfel, amintirile fiecăruia sunt o reconstrucție a trecutului din perspectiva prezentului¹¹⁷.

Memoria este strâns legată de identitate. Isaac Chiva definea identitatea ca fiind „capacitatea fiecăruia dintre noi de a conștientiza continuitatea eului de-a lungul vieții în ciuda schimbărilor, crizelor, rupturilor”¹¹⁸. Identitatea este totodată și o construcție socială rezultată din interacțiunile cu ceilalți¹¹⁹. Joël Candau definea

¹¹⁴ Pierre Nora, „Mémoire collective”, în Jacques Le Goff (ed.), *La nouvelle histoire*, Paris, Retz, 1978, p. 398.

¹¹⁵ Gerard Namer, *Mémoire et société*, Paris, Méridiens Klincksieck, 1987, pp. 33-34.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ Halbwachs, *La mémoire collective*, p. 119.

¹¹⁸ Isac Chiva, în Marc Augé (coord.), *Territoires de la mémoire*, Thonon-les-Bains, Éditions d'Albaron, 1992, pp. 14-16.

¹¹⁹ Joël Candau, *Mémoire et identité*, Paris, PUF, 1998 (în continuare Joël Candau, *Mémoire et identité*), pp. 1-4.

identitatea colectivă ca fiind reprezentarea pe care un grup, o comunitatea o are despre sine¹²⁰.

Pentru Paul Ricœur, identitatea nu poate fi decât narativă¹²¹. Filosoful francez scria că „orice identitate este una narativă în sensul că orice conștientizare a sinelui reprezintă o interpretare și această interpretare este mediata de povestea construită atât pe baza realității cât și a ficțiunii care transformă astfel povestea vieții într-o realitate fictivă sau într-o ficțiune reală”¹²². Identitatea narativă „nu este una stabilă și coerentă astfel că pot fi create mai multe intrigi în jurul aceluiași eveniment astfel încât se poate construi în jurul propriei vieți mai multe povești diferite chiar opuse uneori”¹²³.

Integrând în construcția „obiectului de cercetare” aceste concepte și cunoscând bine metoda explicată și exemplificată de Daniel Bertaux, am inițiat cercetarea de teren propriu-zisă. Primele interviuri realizate au avut rol exploratoriu, permițându-mi o recalibrare a ipotezelor de lucru, precum și schițarea primului model de interpretare a datelor. De altfel, evoluția cercetării, confruntarea cu terenul, m-a făcut să îmi îmbogățesc și cadrul teoretic.

1.2. Metoda biografică pusă în practică

Terenul meu de cercetare a fost o lume socială specială, cea a fostelor deținute politic din clasa de mijloc interbelică¹²⁴, burghezia mult hulită de comuniști. Trei au

¹²⁰ Joël Candau, *Mémoire et identité*, p. 17.

¹²¹ Paul Ricœur, *Soi-même comme un autre*, Paris, Éditions du Seuil, 1990 (în continuare Paul Ricœur, *Soi-même*).

¹²² Ricœur, *Soi-même*, p. 138, note 1.

¹²³ Paul Ricœur, *Temps et récits*, tom III, *Le temps raconté*, Paris, Éditions du Seuil, 1985 (în continuare Paul Ricœur, *Temps et récits*, III), p. 446.

¹²⁴ Deși s-a încercat în perioada interbelică să se facă o diferențiere între intelectuali și clasa de mijloc, Maria Bucur considera că aceasta nu este posibilă. „... intelectuali, fie ei scriitori, critici de artă

fost motivele care m-au determinat să fac această alegere: primul ține de apartenența lor la această clasă socială, calul de bătaie al represiunii comuniste. Al doilea motiv a fost nivelul de educație, important în articularea unui discurs¹²⁵ pe care mi-l doream coerent și consistent. Decuparea unui microcosmos omogen ale cărui valori le împărtășeam¹²⁶, care să îmi procure niște povești de viață nu doar în relief, ci și în oglindă a fost un alt factor cu impact asupra alegerii persoanelor care urmau să fie intervievate. Deoarece contactele mele erau în București, comunitatea de memorie supusă cercetării a fost prin urmare una locală.

sau membri ai Academiei, se comportau în mod similar cu membrii clasei de mijloc antreprenoriale, de care încercau în mod conștient să se delimiteze.” Și deși încercau să se delimiteze, „alegerile sociale și politice ale membrilor inteligenței erau cu toate acestea adesea similare cu cele ale burgheziei antreprenoriale. Cele două grupuri se asemănau și în consumul cultural, care includea aceleași ziare și aceeași literatură...”. Maria Bucur, *Eugenie și modernizare în România interbelică*, Iași, Editura Polirom, 2005 (în continuare Maria Bucur, *Eugenie*), p. 176.

¹²⁵ Daniel Bertaux considera că „autobiografia este o formă de expresie care aparține culturii occidentale, singura cultură din istorie care a pus accentul pe Sine, pe individ independent de comunitatea sa socială”. Daniel Bertaux, „L’approche biographique: sa validité méthodologique, ses potentialités”, în *Cahiers internationaux de sociologie*, vol. LXIX, 1980 (în continuare Bertaux, „L’approche biographique”), p. 215. Cultura română este parte a culturii occidentale, prin urmare caracteristicile acesteia din urmă se aplică și celei din România.

¹²⁶ Pierre Bourdieu afirma că *habitus*-ul are tendința de a se feri de crize, prin urmare oamenii tind să se integreze în medii cu *habitus* similar și să colaboreze cu persoane aparținând aceluiași mediu, deci având *habitus*-uri apropiate. „Pierre Bourdieu, le poids des premières expériences”, în Alain Accardo, Philippe Corcuff, *La sociologie de Bourdieu*, ediția a II-a, Bordeaux, Le Mascaret, 1989, p. 73. Deoarece m-am simțit mult mai apropiată de aceste persoane, cu studii superioare, cu un nivel de cultură ridicat, cantonarea mea în acest cerc ale cărui coduri culturale le cunoșteam mi s-a părut firească și cel mai la îndemână pentru o cercetare în profunzime.